

Tâhir Ken'ân'ın “Kavâid-i Lisân-ı Türkî” Adlı Eseri Üzerine

Leylâ Karahan

Özet: Kavâid-i Lisân-ı Türkî, Tâhir Ken'ân tarafından yazılmış bir kavâit (gramer) kitabıdır. Dört defterlik bu kitabın, birinci defteri 1889, diğeri 1893 yılında yayımlanmıştır. Aynı dönemde yazılan birçok kavâit kitabından hacim ve muhteva bakımından farklı olmakla beraber, yeterince tanınmamıştır. Kitapta, Türkçenin ses, yapı, anlam ve söz dizimi özellikleri, edebî metinlerden seçilmiş çok sayıda örnek ile ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kavâid-i Lisân-ı Türkî, Tâhir Ken'ân, kavâit, gramer

“On Tâhir Ken'ân's “Kavâid-i Lisân-ı Türkî”

Abstract: Kavâid-i Lisân-ı Türkî is a grammar book written by Tâhir Ken'ân. The first book of this four-volumed work was published in 1889, and the other books were in 1893. Although it is different both in size and in content from the other grammars written at that period, this book has not been recognized enough. In this book the phonetic, semantic, and syntactic features of Turkish were examined in detail by means of samples taken from literary texts.

Key Words: Kavâid-i Lisân-ı Türkî, Tâhir Ken'ân, grammatical rules, grammar

GİRİŞ

Türk gramercilik tarihi, Kâşgarlı Mahmut'un Dîvânü Lügâti't-Türk adlı eseri ile başlar. Esas itibarıyla bir sözlük olan bu eser, aynı zamanda 11. yüzyıl Türk dünyasının ortak yazı dili Karahanlı Türkçesinin ve çeşitli Türk diyalektlerinin grameri olma özelliğine de sahiptir. 14. yüzyılda Mısır-Memlûk sahasında Kitâbü'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk, El-Kavâinü'l-Küllîye li-Zabtı'l-Lügâti't-Türkiyye gibi sözlük-gramerler yazılır (Ercilasun 2007: 384-389). Batı Türkçesinin bilinen ilk grameri ise 1530'da Bergamalı Kadri'nin yazdığı Müyessiretü'l-Ulûm'dur. Aynı yüzyılda Muhyi-i Gülşeni'nin zamirlerle ilgili

* Prof. Dr. Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi.

risalesi, yapım ve çekim eklerini işlediği Bünyâd-ı Şi'r-i Ârif adlı eserinin hatime bölümü, Türkçeyi konu alan diğer çalışmalardır (Koç 2004: 2007). Bu yüzyıldan itibaren Batılı araştırmacıların da Türkçe ile ilgili çeşitli gramer kitapları yazdığı görülür (Dilaçar 1971: 128-130, Kartallıoğlu: 2005).

19. yüzyıl, Türk gramerciliği bakımından verimli bir dönemdir. Bu dönemde birçoğu okullarda okutulmak üzere çeşitli “kavâit” kitapları yazılmıştır. Bunlardan ilki, Ahmet Cevdet Efendi ile Keçecizade Mehmet Fuat Efendi'nin birlikte hazırladıkları Kavâid-i Osmâniyye (1851) adlı 143 sayfalık gramer kitabıdır (Dilaçar 1971: 130; Özkan 2000: 4). Eser Almancaya da çevrilmiş, ayrıca Bulgar Türkolog J. Gruev, bu eserden faydalanarak 1864 ve 1867'de İstanbul'da 2 baskısı yapılan Osmanska Gramatika adlı kendi eserini yazmıştır. Kavâid-i Osmâniyye, Josip Dragomanovic tarafından Hırvatçaya da çevrilmiştir, ancak bu çevirinin tarihi bilinmemektedir (Çauşeviç 1999: 267-269). Ahmet Cevdet Paşa'nın Medhal-i Kavâid (1851), Kavâid-i Türkiyye (1875), Kütahyalı Abdurrahman Fevzi Efendi'nin Mikyâsü'l-Lisân Kıstâsü'l-Beyân (1847'de yazmış, ölümünden sonra, 1881'de basılmıştır.), Abdullah Râmiz Paşa'nın Lisân-ı Osmânî'nin Kavâidini Hâvi Emsile-i Türkî (1866), Süleyman Hüsnü Paşa'nın İlm-i Sarf-ı Türkî (1875) (Dilaçar 1971: 131), Ali Nazimâ'nın Lisân-ı Osmânî (1884), Selim Sâbit'in Nahv-ı Osmânî (1881), Mihrî'nin Mutavvel Sarf-ı Osmânî (1888), Ahmet Râsim'in Amelî ve Nazarî Tâlim-i Lisân-ı Osmânî (1890), Şemsettin Sâmî'nin Nev-Usûl Sarf-ı Türkî (1892), Ömer Sıtkı'nın Mükemmel Kavâid-i Lisân-ı Osmânî (1894), Manastırlı Mehmet Rıfat Efendi'nin Hâce-i Lisân-ı Osmânî (1895) (Dilaçar 1971: 132) 19. yüzyılda yazılan gramer kitaplarından bazılarıdır.

KAVÂİD-İ LİSÂN-I TÜRKÎ

İzmirli bir fikir adamı, yazar ve eğitimci olan Tâhir Ken'ân'ın (1863-1927) (hayatı hakkında bkz. Huyugüzel: 1982, 2000; Karahan, Gürsoy: 2004) “*Kavâid-i Lisân-ı Türkî*” adlı eseri, aynı dönemde yazılmış benzerlerine göre daha az bilinen bir gramer kitabıdır. Eser, hacmiyle, muhtevasıyla ve başka bazı özellikleriyle diğer gramer kitaplarından birtakım farklılıklar ve üstünlükler arz etmesine rağmen meselâ Ahmet Cevdet Paşa'nın eseri kadar tanınmamıştır. Bunda, belki de eserin İstanbul dışından bir yazara ait olmasının rolü vardır.

Kavâid-i Lisân-ı Türkî, 4 defterden meydana gelmiştir. İmlâ, ses, hece, kelime, terkip, cümle, kelâm, noktalama, edat, isim, sıfat, zamir, mastar, fiil konularının işlendiği eserin birinci defterinin ilk baskısı 1889'da İstanbul'da yapılmış, 1893'teki ikinci baskıda birinci ve ikinci defter birleştirilmiştir. Aynı yıl üçüncü ve dördüncü defter de birleştirilerek yayımlanmıştır. Tâhir Ken'ân, eserini hazırlarken çeşitli kaynaklardan faydalanmış ve bu kaynakların

ve yazarlarının isimlerini eserinde zikretmiştir. Bu isimlerden biri, Türk dili ile ilgili ilk ders kitabını yazan ve kitabı uzun yıllar okutulan Ahmet Cevdet Paşa'dır. Tâhir Ken'ân, "*Cevdet Paşa Hazretlerinin kavâid kitabında muharrer olduğu gibi*"(67), "...devletlü Cevdet Paşa Hazretlerinin Kavâid-i Osmâniyyelerinde..."(176) gibi ifadelerle Ahmet Cevdet Paşa'nın gramerini bazı konuları teyit için referans olarak göstermiştir. Yine "*Saâdetli Ebuzziyâ Teyfik Beyefendi Hazretlerinin lügat kitabında aynı bendenizin tasavvur ettiğim üzere....*"(21) derken "Lügat-i Ebuzziyâ"dan faydalandığı anlaşılmaktadır. Tâhir Ken'ân, Mekteb-i Sultânî'de Farsça hocası olan Muallim Feyzi Efendi'nin lügatine de başvurmuş, Türkçe kelimelerde *te* ve *tu* harflerinin kullanılışıyla ilgili açıklamasında "*tu ile yazılmalan elfâzın aslı dahi te ile mazbûat bulunduğu Muallim Feyzi Efendi Hazretlerinin 'usûl'lerinde mukayyedir.*"(17) diyerek bu esere atıfta bulunmuştur. "*Nâci Efendi Hazretlerinin mecmûalarında dahi mukayyedir*"(67), "*Zîrâ'dan evvel ve sonra 'ki' getirilemeyeceği Mecmûa-i Muallim'de muharrerdir*"(121) derken Muallim Nâci'nin Mecmûa-i Muallim'ini kastetmektedir. Tâhir Ken'ân, öğrencilik yıllarında Şemsettin Sâmî'nin kitabını okuduğunu, bu kitaptan çok faydalandığını belirtir ve "*Lisân-ı Türkî'nin imlâsını telâffuzumuza tatbîk husûsunda en ziyâde gayret gösteren*"(175) sözleriyle Şemsettin Sâmî'yi över. Ayrıca eserdeki bazı ifadeler, yazarın Selânikli Fazlı Necib Bey'in sarf kitabından (177), "*Sâid Beyefendi Hazretlerinin Mekteb-i Sultânî takrîrlerinden*" (222), Zihni Efendi'nin el-Müntehab'ından (236) ve Tâlim-i Edebiyat'tan da (222) faydalandığını göstermektedir.

KAVÂİD-İ LİSÂN-İ TÜRKÎ'NİN EĞİTİM TARİHİ BAKIMINDAN ÖNEMİ

Kavâid-i Lisân-ı Türkî, Türk eğitim tarihinde, bir ders kitabı olması dolayısıyla önem taşır. Birinci kitabın başındaki "*tahsîl-i i'dâdî erbâbına göre*"(5) ifadesinden de anlaşılacağı üzere eser, Tâhir Ken'ân'ın, 1892-1896 yılları arasında İzmir Mekteb-i İ'dâdisinde inşa ve kitabet muallimliği yaptığı sırada okuttuğu bir ders kitabıdır (Karahan-Gürsoy 2004: IX-XII).

Tâhir Ken'ân, eserinin başlarında ana diliyle düşünmenin önemini anlatır. Ona göre bir insan, yabancı bir dili ne kadar iyi bilirse bilsin "tahayyülât" ve "tefekkürât"ını ana diliyle yapmaktan vazgeçemez.

"İnsan sonradan öğreneceği bir lisânda o kadar ileri gitmek hayli müşkildir. Meğer ki pek küçük iken lisân-ı aslîsini terk edip müddet-i medîde sâir bir dil ile mütekellim bulunmağa mecbûr ola. Ma'lûmdur ki bir kimse ecnebi bir lisânı ne kadar güzel tahsîl eylese, tahayyülât ve tefekkürâtını yine zebân-ı aslîsine tevfiğ etmekten pek de vazgeçemez: Çok def'a görülür ki pek a'lâ Türkçe konuşmakta bulunan bir ecnebi biraz hiddet edecek olsa, derhâl lisân-ı aslîsi

üzere tefevvühe başlar.” (7)

Dili doğru kullanmada, dil kurallarının öğrenilmesi lüzumuna da işaret eden ve “*kâidesiz kelâm dâimâ perîşândır*” diyen Tâhir Ken’ân, dilde “*kâidesizlik belâsı*”nı şöyle anlatır:

“Ba’zı kimselerin hîn-i tekellümde sık sık ‘anlaşıldı mı?, şey, hani, meselâ, filân ilh.’ gibi ta’bîrlerle silsile-i elfâzı kat’etmesi ve tasvîr edeceği mes’eleyi gûyâ lisân-ı hâl ile anlatmak istermiş gibi, bin türlü evzâ ve hareket ihtiyâr eylemesi sarf edeceği sözlerin câhili bulunmasından değil, belki -kâidesizlik belâsı- onları terkîb ve tensik husûsunda dûçâr-ı müşkilât olmasındandır.” (7)

Tâhir Ken’ân, “*bir lisâna bi-hakkın âşinâ olma*”nın “*o lisân üzere gerek takrîren gerek tahrîren -kâide tahtında- ifâde-i merâm edebilmekle*”(7) olduğunu ifade eder.

Kavâid-i Lisân-ı Türkî, aşağıda sıralanan özelliklerden dolayı iyi bir ders kitabıdır.

Eser, öğretici bir üslûpla yazılmıştır.

Yazarının öğretmen oluşu, eserin üslûbunu da etkilemiştir. Kitapta her konu mutlaka örneklerle ve açık ifadelerle anlatılmıştır. Öğretme endişesinden kaynaklanan “*denilemez, kullanılamaz, dikkat olunmalıdır, pek de hoş değildir, şîveye dikkat lâzım geliyor*” sözleriyle biten uyarı cümlelerine ve “*demek oluyor ki*” sözüyle başlayan açıklama cümlelerine eserde sık sık rastlamak mümkündür. Yazarın, okurlarına hitap ediyormuş, onlarla konuşuyormuş izlenimi bırakan üslûp özelliği, eseri anlamayı kolaylaştırmaktadır.

Eserde, çok sayıda örnek kullanılmıştır.

Bir gramer kitabının örneksiz olamayacağı, gramer öğretiminin de örneksiz yapılamayacağı bilinen bir husustur. Tâhir Ken’ân’ın eserinde çok sayıda örnek bulunmaktadır ve örnekler genellikle metin hâlinindedir. Eser, bu özelliğiyle döneminin diğer eserlerinden farklıdır.

Örnekler edebî eserlerden seçilmiştir.

Eserdeki örneklerin çoğu edebî metinlerden seçilmiştir. Böyle örneklerin sayısı 550 civarındadır. Eserde edebî metinlerden alınmamış örnek sayısı yok denecek kadar azdır. Hâlbuki meselâ daha önce yazılmış olan Ahmet Cevdet Paşa’nın kitabında sadece kelime örnekleri bulunmaktadır. Birkaç kurmaca örnek dışında cümle ve metin örneği yoktur. Süleyman Hüsnü Paşa’nın İlm-i Sarf-ı Türkî adlı eserinde basit cümle örnekleri verilmiştir (Toparlı, Yücel 2006).

Tâhir Ken'ân, örnekler için, çok sayıda şair ve yazarın eserine başvurmuştur. Bunlardan aşağıda isimleri verilenler arasında padişah şairler, eski ve yeni divan şairleri, kadın şairler ve yabancı yazarlar da bulunmaktadır:

Ahmet Mithat Efendi, Âkif Paşa, Ali Ruhi Bey, Ârif Hikmet, Âsım, Avnî, Aynî, Bâkî, Cevdet Paşa, Cevrî, Ebubekir Kâni, Ebuzziya Tevfik, Edhem Pertev Paşa, Eflâtun, Ekrem, Enderunî Osman Bey, Es'ad Muhlis Paşa, Fâzıl, Fehim, Fitnat Hanım, Fuzûlî, Hâletî, Hâlit, Hâmi-i Âmidî, Hâmit, Hayâlî, Hoca Tahsin, İbn-i Kemal, Jules Verne, Kâmî, Koca Râgıp Paşa, Mehmet Ârif Aynî, Muallim Feyzi Efendi, Münif Paşa, Nâbi, Muallim Nâci, Nâmık Kemal, Naif, Nâzım, Nedim, Nef'î, Nergisî, Nevres-i Kadim, Neylî, Osman Bey, Pertev Paşa, Râsim, Ref'et, Reşit Paşa, Sâbit, Sabri, Sâdullah Paşa, Safâ, Saît, Seyyit Vehbi, Sinan Paşa, Sultan Selim, Sultan Süleyman, Sultan Veled, Şemseddin Sâmî, Şeref Hanım, Şeyh Gâlip, Şinâsi, Tâhir Bey, Tâlip, Usûlî, Vâli-i Âmidî, Vâsıf, Voluney, Zihni

Eserdeki örnekler, özenle seçilmiştir.

Tâhir Ken'ân, örneklerin sadece anlattığı konuyla ilgili olması ile yetinmemiş, anlamına dikkat etmiş, bunun için de eserinde sıradan örnekler kullanmamıştır. Eserdeki örneklerin çoğu meşhur mısralar, felsefi sözler, mesajlı mısra ve cümlelerdir. Yazar, böylece bir taraftan dili edebî eserler yoluyla öğretirken, diğer taraftan da bu örnekler vasıtasıyla öğrencilere edebî zevk, estetik duygusu kazandırmaya ve Türk edebiyatını ve edebî kültürü tanıtmaya, öğretmeye çalışmıştır. Aşağıda eserde geçen bu tür örneklerden bazıları verilmiştir:¹

Halk içinde mu'teber bir nesne yok devlet gibi

Olmaya devlet cihânda bir nefes sıhhat gibi (Sultan Süleyman, 137).

Elbette gider gelen cihâna (Fuzulî, 76).

Bâkî kalan bu kubbede bir hoş sadâdır (Bâkî, 116).

Zannetme ki şöyle böyle bir söz

Gel sen dahi söyle böyle bir söz (Şeyh Gâlip, 125).

Bir kerre dokunsa teline sâz-ı derûnun

Bin türlü nevâzişle düzelmez bozulunca (Fitnat Hanım, 104).

Çeşm-i insâf kadar kâmile mîzân olmaz

Kişi noksânını bilmek kadar irfân olmaz (Tâlip, 133).

¹ Altı çizili kelimeler, örneklerin hangi konuyla ilgili olarak verildiğini göstermektedir.

Mevlâna, Mevlâna söylediğin sözleri dikkatle dinledim. Fikrinde ziyâyı şafaktan yapılma güller, nûr-ı sihirden dökülme yâseminler açılıyor (Nâmık Kemal, 46).

Dünyâda haysiyet var ise ancak fazîlet ve vicdândan ibârettir (Nâmık Kemal, 79).

Beşerde dâim olan kemâldir, cemâl mütehavvil olur. Eserde kâim olan makâldir, meâl münkal olur (Nâmık Kemal, 117).

Ne nesl iledir ne sâl iledir

Ne câh iledir ne mâl iledir

Beyim ululuk kemâl iledir (Nâmık Kemal, 89).

Humârı var mey istemem

Uzun gider ney istemem

Hulâsa bir şey istemem

Fakat gönül şen olmalı (Safâ, 131).

Ey aşk! ne hoş revânım oldun!

Kim cânım içinde cânım oldun

Ettinse ne beis ömrümü telh!

Bir lezzet-i câvidânım oldun! (Recâizâde Ekrem, 55)

Eyvâh ne yer kaldı ne yâr,

Gönlüm dolu âh ü zâr kaldı

Bâki o enîs-i dilden eyvâh,

Beyrut'ta bir mezâr kaldı (Abdülhak Hâmit, 91).

Tâhir Ken'ân'ın örneklerin içeriği konusundaki hassasiyetini gösteren bir başka örnek, altında müellifin adı bulunmayan, muhtemelen kendisine ait olan şu cümledir:

“Çalışkan bir tâlib için en büyük bahtiyârlık âlî hocaların halka-i tadrîsinde bulunabilmekten ibârettir. Çünkü kamer ziyâyı güneşden istinâre ettiği gibi şâkirdân dahi parlak parlak fikirleri üstâdından iktibâs eyler” (40).

Eserde okurun ilgisini çekecek anlatım yollarına başvurulmuştur.

Tâhir Ken'ân, gramer kitaplarında görülen sıkıcı didaktizmi yumuşatmak

için olmalı, dipnotlarda ilgi çekici anekdotlar kullanmıştır. Harflerin anlatıldığı bölümde şu öğrenci-öğretmen diyalogu, bunlardan biridir:

"Mekteb muallimlerinden biri derste bi'l-münâsebe Türkçede esâsen s (sin) harfi mevcûd olmadığını iddiâ etmiş. Talebeden biri de ona karşı 'Sesler kesilse söylemese kimse söz sana' musrâ'ını inşâd ederek kemâl-i zarâfetle kendisine takdîm eylemiş imiş" (18).

Bir münasebetle yazar, şu öğrencilik hatırasını nakleder:

"Eser-i mezkûr yeni neşrolunduğu zamân fakîr mektebde şâkird bulunuyordum. Ta'tîl günlerimizde, dersimizden hâric, fâideli kitâblar mütâlâasıyla vaktimizi geçirmek mu'tâdımız olduğundan, böyle mühim bir eseri dahi okuyup müstefid olmak tabî idi. Aldık, okuduk " (175-176).

Eserde, yanlışlar gösterilerek doğrular öğretilmeye çalışılmıştır.

Aynı zamanda bir öğretmen olan Tâhir Ken'ân, eserinde uyguladığı bu yöntemle, okurların o konuya dikkatini çekmek istemiştir. Arapça kelimelerin çokluk şekilleriyle ilgili "*Ahbâb yanlışır, habîbin cem'i ehibbâdır... Ebniyeler, eşyâlar, akrabâlar, fukarâlar yanlışır*(204); -lik ekiyle ilgili "*Arabî, Fârisî masdarlara getirilmez. Meselâ İslâmlık, noksanlık, hıyânetlik" vesâire denmez* (146); *ki* bağlacının yeri ile ilgili "*Zîrâ'dan evvel veyâ sonra 'ki' getirilemeyeceği Mecmûa-i Muallim'de muharrerdir. Üdebâdan ba'zıları 'zîrâ'yı müteâkip "ki" getirmişlerdir* (121-122); "*lâzım*" kelimesiyle ilgili "*nene lâzım yerine nene gerek gibi ta'bîrler soğuk ve mehcûrdur*" (140); cümle başı edatlarıyla ilgili "*Sıyga-i atfiyye alan cümleleri "ammâ, ancak, fakat, lâkin" edatlarından biri ta'kîb edemez, zîrâ bu edatlarda ma'nâ-yı istidrâk mahsûstur diyenler varsa da üdebâmızdan ba'zıları bu kavle ehemmiyet vermiyorlar"*(173) şeklinde uyarılarda bulunmuş, hatta dil yanlışlarını yazar ismi vererek eleştirmiştir. Meselâ Namık Kemal'in "*Ümîdim yalnız onun merhametindedir. Bir de şâyed bu kadar hâlis, bu kadar şedîd muhabbetin bir ma'nevî te'sîri, bir rûhânî câzibesini olabilir*(124) cümlesinde "*şâyed*" kelimesini yanlış kullandığını belirtir. Muallim Nâci'nin "*Bu adam çelimsiz, nahif idi. Hastalıklı gibi duruyordu*" cümlesindeki "*hastalıklı*" kelimesi için de "*pek de hoş görülüyor*" ifadesini kullanır (147).

Eserde bazı konuların daha iyi anlaşılması için pratik yollar gösterilmiştir.

Tâhir Ken'ân, eserinde özellikle bazı tartışmalı konuların daha iyi anlaşılması için ipuçları vermiştir. Meselâ "*ne*" ile bağlanan cümlelerde yüklem olumsuz olup olamayacağı hususu ile ilgili eserde şu açıklamayı yapar:

"Ne'ler dâhil oldukları cümleden kaldırılıp yerlerine 'gerek' harf-i atfi getirildiği hâlde eğer meâl-i ibâre muhtel olmazsa mutlakâ nefy ile netîce verilir.

Eğer ma'nâ bozulursa o hâlde isbât ile nihâyetlenmesi icâb eder. Meselâ Kemâl Bey merhûmun '...galebâtını Fâtih unvânını ihtisâs edecek kadar teksîr ettiği hâlde ne Şarkda ne Garbda devleti hudûd-ı tabîyyesinden hârice çıkarmadı...' veyâ Ekrem Beyefendi Hazretlerinin: 'İşte bu bir hayâl fakat ne hasâfâte ne de zevk-i selîme muvâfik olmadığı...' ibârelerindeki ne'ler kaldırılıp yerlerine 'gerek' lâfzı getirilecek olsa -şîveye o kadar muvâfik olmamakla berâber- yine ma'nâ aynı hükmü muhâfaza edeceğinden, nefy ile nihâyet bulma zarûrîdir. Hâlbuki Nâbi'nin;

'Ne dâiyye-i tedârik-i evkât et,

Ne dağdağa-i telâfi mâ-fât et'

beytindeki "ne"ler kaldırılıp yerine "gerek" getirilse ma'nâ büsbütün bozulur" (166).

Yazar, hangi tür isim tamlamalarında birinci unsurun ilgi hâli eki alamayacağı ile ilgili de şu ölçüyü verir:

"Muzâfun-ileyh "mübtedâ" ve muzâf "haber" hâline ircâ olunduğu hâlde ma'nâ çıkarsa o terkîb-i izâfideki "In"ın mahzûfiyeti muzâfun-ileyh muzâfin nev'ini bildirdiği için olduğuna hükmedilir. Meselâ: "Gül çiçeği" terkîbi "gül çiçektir" terkîbine kalb olunduğu takdîrde bir ma'nâ ifâde edeceği cihetle terkîb-i mezbûrdaki "In"ın mahzûfiyeti "nev" beyânı maksadına mebnî olduğu anlaşılır" (225).

KAVÂİD-İ LİSÂN-I TÜRKÎ'NİN DİL TARİHİ

BAKIMINDAN ÖNEMİ

Kavâid-i Lisân-ı Türkî, Türk dili tarihi bakımından da önemli bir eserdir. Döneminde yazılan gramer kitaplarının bazıları *Lisân-ı Osmânî* terimini kullanırken eserine *İlm-i Sarf-ı Türkî* (1876) adını veren Süleyman Hüsnü Paşa, *Nev-Usûl Sarf-ı Türkî* (1892) adını veren Şemsettin Sâmî, *Kavâid-i Lisân-ı Türkî* (1885) adını veren Hâlit Ziya Bey gibi Tâhir Ken'ân da *Türk* kelimesini kullanarak yazdığı esere *Kavâid-i Lisân-ı Türkî* adını vermiştir.

"Şu nâçiz eser lisân-ı Türkînin kavâid-i esâsiyyesi nâmına zabtı lâzım gelen fevâidi câmi olmağla Kavâid-i Lisân-ı Türkî ismiyle tevsîm edildi"(6).

Bilindiği üzere aynı dönemde yazılmış Kavâid-i Osmâniyye, Lisân-ı Osmânî, Nahv-ı Osmânî, Mutavvel Sarf-ı Osmânî, Amelî ve Nazarî Tâlim-i Lisân-ı Osmânî, Hâce-i Lisân-ı Osmânî gibi eserlerde Türk ismi kullanılmamıştır.

Tâhir Ken'ân'a göre, Türkçenin kaynağı Çağataycadır (17). Çünkü eserin yazıldığı dönemde Türkçenin en eski yazılı belgeleri henüz bilinmemektedir.

Tâhir Ken'ân, yazı dilimizin İstanbul Türkçesine dayanması gerektiğini *"Her lisânın fasîhi mensûb olduğu devlet ve milletin -merkez-i ictimâ-i tabîyyesi*

olan- pây-i tahtta tekellüm edilir. Binâen-alâ-zâlik Türkçenin mi'yâr-ı fasâhati dahi İstanbul şive-i telâffuzu olmak lâzım gelir(8) sözleriyle anlatır. Onun İstanbul Türkçesine en yakın ağızın Rumeli ağızları olduğunu belirtmesi ilgi çekicidir. "İstanbul şivesine en yakın tekellüm eden Osmanlılar -Selânik başta olmak üzere- Rumeli vilâyet-i şâhânesi ahâlîsidir" (11).

Eserde Anadolu ağızlarıyla ilgili bilgiler vardır.

19. yüzyılda Anadolu ağızları alanındaki çalışmalar yeni başlamıştır ve yeterli değildir. Dönemin bazı gramerlerinde Anadolu ağızları hakkında kısa kısa bilgiler vardır. Kavâid-i Lisân-ı Türkî'nin de seslerle ilgili bölümünde, Anadolu ağızlarından söz edilmiştir. Eserde Doğu Karadeniz Bölgesi ağızlarındaki kelime başında korunan *t* ile kelime başında *b*'den değişen *p* ünsüzü hakkında şu bilgi verilmiştir: "Asyâ-yı sagîrin (ya'nî Anadolu'nun şimâlinde bâ-husûs Karadeniz sevâhilinde Lâzistân cihetlerinde meskûn olan Osmanlılar *b, d* harflerini *p, t* gibi tasavvut ederler. Meselâ beklemek, dökmek gibi kelimeleri pekleme, tökmek sûretinde telâffuz ederler". Anadolu'nun çoğu yörelerinde yazı diline göre hayli ileri olan *t>d* ve *k>g* değişmesi hakkında da "Anadolu'nun cenûb ve garbında (ya'nî Akdeniz mâilesinde) bâ-husûs Konya gibi dâhilî ve şark cihetlerinde bulunan Türkler dahi -ekseriyetle- *t*'ları *d*, ve *kef*'lerin umûmunu *kâf-i Arabî gibi tasavvut ederler"*(10) şeklinde bilgiler bulunmaktadır. Tâhir Ken'ân eserinde İstanbul Türkçesine aykırı kullanımlar konusunda da uyarılar yapmıştır. "gelesi, gidesi, diyesi, göresi"(123), "şuncağız, buncağız, oncağız, şuracıkta, buracıkta oracıkta"(218) gibi yapıların İstanbul Türkçesine uygun olmadığını belirten yazar, emir çokluk 2. şahıslarda "gidiniz, geliniz" yerine "gidin, gelin" kullanımıyla ilgili olarak da "gidin, gelin" şeklindeki yapıların "isti'mâli câiz ise de İstanbul şivesine göre hoş değildir" (269) ifadesini kullanmıştır.

Eserde 19. yüzyıl Türkçesinin telâffuzuna dair bilgiler bulunmaktadır.

Bu tür bilgiler aynı dönemde yazılmış gramer kitaplarının bazılarında da çeşitli oranlarda yer almıştır (Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Ercilasun 2007: 247-284). Eserin yazıldığı dönemde, aydınlar arasında yoğun imlâ ve alfabe tartışmaları olmaktadır. Tâhir Ken'ân da bu tartışmaların dışında kalmaz. "Türkçeye âşinâ olmayan bir ecnebi yalnız hurûfumuzun vezâifini öğrense acabâ yazılarımızı doğruca okuyabilir mi? Ne gezer. Çünkü sûret-i hattımız ancak lisânı öğrendikten sonra seçilebilecek hâldedir (28) diyerek imlâ ve telâffuz arasındaki farklardan yakını. Amacının "Türkçeyi doğru söyleyip dürüst yazmak"(8) olduğunu belirten Tâhir Ken'ân, eserinde telâffuzu yansıtmayan imlâ geleneğini eleştirir ve bu imlâyı savunanları "lisânımızın intizâmına hizmet etmekten ziyâde imlâmımızın kargaşalığına sebebiyet veriyorlar"(19) diyerek suçlar. Tâhir Ken'ân

“hareke-i resmiyyenin (sırf Türkçe kelimelerden) vücûdu kalkarsa o zaman her kelime okunduğu gibi yazılabileceği...” (19) görüşündedir.

19. yüzyıl Türkçesinin imlâdan anlaşılamayan telâffuz özellikleri hakkında eserde bulunan bilgilerden bazıları şöyledir:

a. Kelime başındaki ünsüzü *tı* ile yazılan bazı kelimelerde bu ünsüz *d* okunur.

“Şu hâlde bugünkü şive-i telâffuzumuza göre *sat*’ların taklîli ve ekser *tı*’ların *te-dal*’a *ibdâl* ve *irca*’ı *matlûb* olan *inzibâta hayli hizmet eder. Çünkü “durmak” deyip dururken onu turmak yazmakta ne muhassenât olabilir?”* (17)

b. Ünlüsü daima *ye* veya daima *vav* ile yazılan bazı ekler, dudak uyumuna uygun okunur.

“Fiillerin *mevadd-ı arızıyyesince her ne kadar tagayyürâtı mûcib* olacaksa da yine bu gibi *ye*’ler yerine *vav* isti’*mâl* edivermek her hâlde daha *muvâfık* görülüyor. Nitekim bir vakitten beri *erbâb-ı kalemden birçokları ‘görülür, durulur’ yazmaktadır*” (22).

“*lu mâ-kablinin harekesi mazmûm* olursa, *isti’*mâl** edilir. Meselâ ‘*us*’ kelimesine ‘*lı*’ getirerek ‘*uslı*’ yazacak olsak yine ‘*uslu*’ telâffuz edeceğimizden artık *imlâyı telâffuza uydurmak daha münâsibdir*” (148).

“*sun*’ *imlâsı eski usûle* göredir. Şimdi ‘*sin*’ tercih olunmaktadır” (270). (Bu açıklama, *olmasun* kelimesi ile ilgili dipnotta yapılmıştır.)

c. İmlâda bulunan damak *n*’si, telaffuzda dış *n*’sine çevrilir.

Zamir bahsinde *bana, sana, ona* kelimeleri için dipnotta “*bana sana ona (nun ile) tarzında numûne arzına cesâret edemedik*” (249) ifadesi kullanılmıştır.

ç. Batı kökenli kelimelerde kalın ünlülerin yanında bulunan *l* ünsüzü ince söylenir.

“ ‘*Ye*’ *hareke-i harfiyyesinin hurûf-ı sakîleden birine lühûkunda hâsıl ettiği sadâ, Avrupa lisânlarından hemân hiçbirinde mukâbili bulunmayan kaba bir şeydir*” (21).

d. İmlâda kelime başındaki veya ilk hecedeki ünlüsü *ye* ile gösterilen kelimelerde bu harf *e* okunur.

“*Bu okunmaz ye*’lerin külliyyen *terki münâsib* olacak gibi görülüyor” (22) açıklaması “*virme, dinir, itmiş, ider, yimek, yir*” örnekleri ile ilgili olarak yapılmıştır.

e. Kelime içinde *d* ile yazılan bazı ünsüzler *t* şeklinde okunur.

“*Bu gibi kelimeler eskiden beri d* ile “*çağıldı, takırdı*” *ilh. sûretinde yazılmakta ise de İstanbul şivesine nazaran t* ile yazılması *telâffuza daha muvâfık düşüyor*” (256).

f. *Hangı* ve *hanı* kelimeleri, *hangi* ve *hani* şeklinde telâffuz edilir.

"Zann-ı âcizâneme kalırsa 'hangi'yi bâ-husûs İstanbul'da -yerlilerden- hiçbir ferd 'hangı', veyâ hani'yi 'hanı' diye telâffuz etmez"(176).

g. Bugün tek şekilli olan *-tırak* eki, 19. yüzyılda çok şekillidir.

"-tirez hafif, -tırak sakîl kelimât-ı vasfiyyeye lâhik olur, edât-ı teşbîhtir: sarımtırak, acımtırak, ekşimtirez, yeşilimtirez"(103).

h. Çift ünsüzle biten bazı alıntı kelimelerde telâffuz sırasında ünsüzler arasına ünlü getirilir.

"Nahiv, kaht, afov gibi bazı bir heceli Arabî kelimeleri Türkçede -âheng-i telâffuza sakîl geldiklerinden "sekte"ye uğramışlardır. Biz bunları ekseriyâ 'nahiv, kahıt, af' sûretinde tahrîk ve teheccî ederiz"(29).

Eserde çoklu şekillerle ilgili kurallar verilmiştir.

Geniş zaman kipinde kullanılan *-Ar*, *-Ir*, *-r* eklerinin hangi yapıdaki fiillere ne şekilde geleceği ile ilgili kurallara eserde geniş bir şekilde yer verilmiştir (273-275). Bu kurallardan biri şöyledir:

"Mâdde-i asliyye dört harfli ve bir heceli olursa son harf fetha ile harekelenerek muzâri edâtı olan ma'lûm r ilâve edilir: ölçmek: ölçer, ürkmek: ürker, dürtmek: dürtür, sürmek: sürter" (274).

Kelimelerin sonundaki tonsuz ünsüzlerin ünlü ile başlayan ek aldıklarında ortaya çıkan tonlulaşma olayı hakkında eserde bulunan bilgilerden bazıları şunlardır:

"İsm-i mücerredin âhirinde "k" bulunursa -'gök' gibi bir heceliler istisnâ olmak üzere- kâf-ı Fârisîye tebdîl edilir: ördek, ördeği; zevzek, zevzeği".

"İsm-i mücerredin âhirinde "ç" bulunursa -koç, suç gibi bir heceliler müstesnâ olmak üzere- "c"ye ibdâl olunur: kerpiç, kerpici; erkeç, erkeci"(221).

Eserde bazı kelimelerin kullanım sıklığı hakkında da bilgiler vardır.

"Değ'in şu aralık isti'mâli azalmaktadır"(116).

"Tâ şura, tâ şurada, tâ o, tâ orada' telâffuzu ağır olduğundan isti'mâli hemân metrûk hükmündedir"(218).

"Görmek: görmeklik, anlamak: anlamaklık' vesaire. Bu sûret biraz külfetli olduğundan mecbûriyet elvermedikçe kullanılmaz"(146).

"Bencileyin' gibi teşbîh için olan eski ta'bîrler şimdi mehcûrdur" (149).

"Farazâ: İsti'mâli azalmaktadır"(130).

Eserde etimolojik bilgilere yer verilmiştir.

Tâhir Ken'ân, eserinde bazı kelime ve eklerin kökeni ve yapısı hakkında

yorumlar yapmıştır. Aşağıda örneklerini verdiğimiz etimolojik açıklamaların bir kısmını, Türkoloji'nin bugün ulaştığı noktada doğru kabul etmek mümkün değildir.

“Nitekim: Bunun ne-teg-kim (ne gibi ki)den olduğu dahi mervîdir”(156).

“Nasıl: ne-asıl”(157).

“Niçin: Ba'zân 'için' edâtına dâhil olur. O hâlde –fakat nazımda- “e”si hazfedilerek “için”in dahi “i”si giderek “niçin” sûretinde îrâd edilebilir”(163).

“Nere: Aslı ne yer olmak ihtimâli varsa da bundaki re, sonra'daki 'ora'daki 're=ra'nın aynı gibi görülüyor”(156).

“ Niçe: ne-içreden muhaffef olsa gerek ...ne-ce olması dahi muhtemeldir”(167).

“İçin : Fârisîden alınmış olan i ile çün'den mürekkebdir” (86).

“Böyle: bu-ile (99), şöyle: şu-ile”(125.)

“Hele: Arabîde harf-i istiḥâm olan “”hel” den muharref olsa gerektir. Ha-öyle'den muhaffef olması dahi muhtemeldir” (180).

“Heyâ: Lisân-ı avamdaki heyâ, hey-ağa'dan muhaffeftir” (183).

“Haydut: hay-tut!”(214).

“Saksı: -sI gâlibâ vaktiyle –Fârisîdeki van gibi zarf-ı mekân edâtı dahi oluyormuş. Çünkü ma'lûm olduğu üzere sâk=kök demek olup “sI ile terekübü orada köklük ma'nâsını ifâde etmiştir”(123).

Tâhir Ken'ân, “elma” kelimesini alıntı kabul etmiş (23), *olalı* kelimesindeki -lı ile *İzmirli*'deki -li'yi aynı ek olarak değerlendirmiş (148), hatta *dolu* kelimesinde de aynı eki görmüştür (149). -sI iyelik eki ile ilgili bölümde *gelesi, gidesi, diyesi, göresi* (123) örneklerini verirken, -AsI ekinin yapısında iyelik eki gördüğü anlaşılmaktadır.

Eserde Türkçenin anlam özelliklerinden de bahsedilmiştir.

Tâhir Ken'ân eserinde kelimelerin anlam özellikleri ile ek ve edatların işlevleri üzerinde durmuş, anlam bilgisinin bazı konularına değinmiştir. Bu konular, dönemin gramer kitaplarında fazla yer bulmamıştır.

Eş anlamlı kelimeleri (*elfâz-ı müterâdife*) “birkaç lafız bir ma'nâya delâlet ederse o gibi kelimelere müterâdif denir”(30) şeklinde tanımlayan Tâhir Ken'ân, anlam biliminin tartışma konularından biri olan “bir dilde eş anlamlılığın olup olmayacağı” hususundaki görüşlerini, “*erbâb-ı lisândan ba'zuları müterâdifeyi inkâr edip müterâdif zannolunan kelimât bi's-sifât mütebâyindir, demişler*”(30) cümlesiyle açıklar.

Eserde, çok anlamlı kelimeler (*elfâz-ı müteşâbihe*: baş kelimesinin

teşbîhen birçok ma'nâya mevzû olması gibi, 30), temel ve yan anlamlı kelimeler (Müteşâbihenin delâleti ya hakîkîdir, ya mecâzî. Bir şeyin aslına delâleti meselâ "baş" kelimesinin insân başına işâreti hakîkî ve "re'is" ma'nâsına meselâ 'yeniçeri başı' denildiği zamân mecâzîdir, 30), yansıma kelimeler (lafz-ı tabî: esvâtı taklîden telâffuz edilen kelimelerdir, 29), somut ve soyut isimler (ism-i zât, ism-i ma'nâ, 198) gibi anlam bilgisini ilgilendiren konulara da değinilmiştir.

Tâhir Ken'ân, soru cümlesine bağlı olarak verilen kısa ve uzun cevap cümleleri arasındaki anlam farklarını kitabında şöyle açıklamıştır:

"Allâhın inâyetinden mi ümîdi kestiri? istihâm-ı tevbih-âmizine cevâben 'kesmedim' cümlesi kâfi iken bilâkis 'Hayır Allâhın inâyetinden ümîdi kesmedim' sûretinde cevâb verilmesi gibi ki müsnedün-ileyhin tekrâr edilmesi ta'zîm içindir" (38).

"Filâna kim hakâret etti? suâle "ben" cevâbı kâfi iken tehdid için 'ben hakâret ettim' diye müsnedin tekrâr edilmesi gibi" (38).

Ne zamirinin "istib'âd, istihkâr, istihfâf, istislâb, istiğrâb, istiksâr, istihzâ, istîzâh,, i'zâm, inkâr, ihânet, ihmâl, beyân-ı acz, tahzîr, tahsîn, tahfîz, tedhîs, ta'zîr, tefhîm, takdîr, takdîs, temdîh, tenfir, tevbih, sürûr, mübâlâğa" (159-162) başlıkları altında 26 işlevinden söz edilmiş ve her işlev için örnek verilmiştir.

Eserde, eklerin, ünlemlerin (66), *ne* (158), *daha* (118), *kadar* (133), *gibi* (137), *ki* (142), *kim* (144) vb. kelimelerin anlam ve işlevleri bol örnekle ayrıntılı bir şekilde işlenmiş, *cümle* ile *kelâm* ve *kelime* ile *lâfız* arasındaki farklar (32) üzerinde durulmuştur.

Sonuç

Kavâid-i Lisân-ı Türkî'nin yayımlandığı 1889 yılından önce aynı yüzyılda başka gramer kitapları da yazılmıştır. Tâhir Ken'ân'ın bu eserlerden faydalandığı kendi ifadelerinden anlaşılmaktadır. Ancak Kavâid-i Lisân-ı Türkî, bunların hepsinden hacim, muhteva, örnekler, konuları işleyiş tarzı ve üslûp bakımından farklı ve üstün özellikler taşır. Buna rağmen yeterince tanınmaması, Türk dili ve Türk eğitim tarihi için bir eksikliklerdir.

Kaynaklar:

- ÇAŞEVİÇ, EKREM (1999), Kavaidi Osmaniyeye'nin Hırvatça Tercümesi, 3. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı -1996, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 267- 277.
- DİLAÇAR, AGOP (1971), Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi, Ankara: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1971.
- ERCİLASUN, AHMET BİCAN (2007), Makaleler, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERCİLASUN, AHMET BİCAN (2007), Türk Dili Tarihi (4. Baskı), Ankara: Akçağ Yayınları.
- HUYUGÜZEL, ÖMER FARUK (2000), İzmir Fikir ve Sanat Adamları (1850-1950), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

- HUYUGÜZEL, ÖMER FARUK (1982), İzmir’de “Türkçe Yazmak Çığırını” ve Necip Türkçü’nün Fikirleri, İzmir: Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırma Dergisi I, 107-133.
- KARAHAN, LEYLÂ -ÜLKÜ GÜRSOY (2004), Tâhir Ken’ân, Kavâid-i Lisân-ı Türkî, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- KARTALLIOĞLU, YAVUZ (2005), Klâsik Osmanlı Türkçesinde Eklerin Ses Düzeni, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KOÇ, MUSTAFA (2004), 16. Yüzyılda Türkçe Yazılmış “İzhâr-ı İzmâr-ı Mâ-Tekaddem ve Keşf-i İstâr-ı Mercî’ün-ileyh-i Mübhem” Adlı Zamir Kitabı, V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, 20-26 Eylül 2004, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2005-2021.
- ÖZKAN, NEVZAT (2000), Ahmet Cevdet Paşa-Fuat Paşa, Kavid-i Osmâniyye, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TOPARLI, RECEP, DİLEK YÜCEL (2006), Süleyman Hüsnü Paşa İlm-i Sarf-ı Türkî, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.